

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Пр. Перемоги, 10, м. Київ, 01135, тел. (044) 481-32-21, факс (044) 481-47-96
E-mail: ministry@mon.gov.ua, код ЄДРПОУ 38621185

Від 28.04.2016 № 1/9-212

На № _____ від _____

Органам управління освітою
обласних, районних, міських
(районних у містах) державних
адміністрацій,
Інститутам післядипломної
педагогічної освіти,
навчальним закладам

Про відзначення Дня пам'яті та примирення

На виконання Указу Президента України “Про відзначення у 2016 році Дня пам'яті та примирення і 71-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні” від 08.04.2016 року № 130, з метою гідного вшанування подвигу Українського народу в Другій світовій війні, його вагомому внеску в перемогу Антигітлерівської коаліції; засвідчення поваги до всіх борців проти нацизму; увічнення пам'яті про загиблих воїнів, жертв війни, воєнних злочинів, депортацій та злочинів проти людяності, відповідно до Закону України “Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років” пропонуємо організувати й провести у навчальних закладах урочисті лінійки, уроки мужності, інформаційні години, лекції, бесіди, тематичні уроки тощо.

До проведення заходів активно залучати ветеранів війни та учасників антитерористичної операції.

Просимо заходи, що будуть проводитися в навчальних закладах, активно висвітлювати на web-сторінках навчальних закладів та органів управління освітою.

При цьому надсилаємо методичні рекомендації, розроблені Українським інститутом національної пам'яті.

Додаток: 17 аркушів.

Заступник Міністра

Павло Хобзей

**Методичні рекомендації до відзначення
Дня пам'яті та примирення і Дня перемоги над нацизмом
(8–9 травня)**

Вступ

Історична довідка

Мета проведення заходів

Рекомендації щодо форм, місця, методів і прийомів проведення

Орієнтовна тематика заходів

Твори українських письменників, які розкривають події та наслідки війни

Додаток 1. Маки пам'яті

Додаток 2. Жіночі історії часів Другої світової війни

Додаток 3. Інтернет-публікації про жіночі історії

Додаток 4. Перелік художніх і документальних фільмів, присвячених Другій світовій війні

Вступ

З метою гідного вшанування подвигу Українського народу в Другій світовій війні, його вагомому внеску в перемогу Антигітлерівської коаліції; засвідчення поваги до всіх борців проти нацизму; увічнення пам'яті про загиблих воїнів, жертв війни, воєнних злочинів, депортацій та злочинів проти людяності, скоєних у роки війни **9 травня** по всій країні традиційно відбуваються урочистості до **Дня перемоги над нацизмом у Другій світовій війні**.

Законом України “Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років” в Україні встановлено **День пам'яті та примирення 8 травня**. Таким чином, Україна розпочала нову традицію святкування 8 та 9 травня в європейському дусі пам'яті та примирення. Її продовженням та утвердженням стануть меморіальні й урочисті акції, які мають відбутися 8–9 травня нинішнього року відповідно до Указу Президента України “Про відзначення у 2016 році Дня пам'яті та примирення і 71-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні” від 8 квітня 2016 року №130.

Для заходів, приурочених до цих дат на державному рівні з 2014 року використовується новий **символ – червоний мак та гасло – “1939-1945. Ніколи знову”**.

Закріплюючи меморіальний канон “не святкуємо, а вшановуємо” із акцентом на історії людей, під час щорічних заходів особлива увага буде приділена **долі жінок у війні**. У часи СРСР правда про цю тему була під забороною – її або замовчували, або спотворювали. Вона мала вписуватися у радянську схему героїчного наративу. З метою комуністичної пропаганди жінку на війні завжди розглядали з позицій уславлення бойового і трудового подвигу, засудження зради, оплакування жертви. Тим часом доля інших залишалася поза науковим, мистецьким, громадським інтересом. І нині питання ролі та місця жіноцтва у Другій світовій війні недостатньо вивчене істориками і переосмислене суспільством

Жіночі біографії розкривають різні іпостасі представниць слабкої статі у те лихоліття. Вона – дружина, мати, медсестра-рятівниця, воїн, підпільниця,

військовополонена, оstarбайтер, свідок Голокосту, хранителька пам'яті і т.д. На фронті жінки оволоділи всіма воєнними спеціальностями: в авіації і на флоті, в піхоті й кавалерії, розвідці, зв'язку, медицині. Навіть виникла мовна проблема, адже слова танкіст, піхотинець, автоматник доти не мали жіночого роду. Слід згадати також, що крім турботи про старих і малих на окупованих територіях, на жіночі плечі ліг тягар підпільної боротьби. Масово жінок використовували для праці в тилу на військових підприємствах, сільськогосподарських роботах, будівництві протитанкових ровів, окопів, бліндажів. Тисячі їх примусово вивезено у Німеччину для виснажливих робіт.

Розмірковування про феномен жінки у війні, вивчення та усвідомлення його учнями під час заходів у загальноосвітніх навчальних закладах дасть змогу інформаційно й емоційно розкрити злочинну природу війни. Тема трагічних і героїчних жіночих доль також допоможе актуалізувати питання участі наших співвітчизниць у протистоянні сучасній збройній агресії Росії проти України як військових, медиків, волонтерів. Тема стане також нагодою згадати про мужність і відвагу льотчиці Надії Савченко, незаконно викраденої та засудженої у Російській Федерації за вигаданим звинуваченням до 22 років колонії загального режиму.

Історична довідка

Друга світова війна – глобальний військовий конфлікт в історії планети та причина найбільших трагедій ХХ століття. У ньому взяло участь 80 % людства, загинуло від 50 до 85 мільйонів людей, бойові дії вели 2/3 існуючих на той момент держав.

Війна розпочалася 1 вересня 1939 року із вторгнення військ нацистської Німеччини до Польщі, а завершилася 2 вересня 1945 року беззастережною капітуляцією Японії. Під час війни були здійснені найбільші в історії злочини проти людства, а також вперше і востаннє застосовано атомну зброю. До армій ворогуючих сторін було залучено понад 110 млн чоловіків та жінок. За результатами війни було створено ООН (Україна – один із засновників) та сформовано сучасну систему міжнародних відносин.

Український вимір Другої світової війни не обмежувався лише боротьбою Вермахту та Радянської армії на українській території, як це традиційно подає (пост)радянська історіографія. Насправді ж у рамках Другої світової в Україні велася не одна, а кілька воєн: **1) німецько-польська війна 1939–1945 років** (у 1939 році регулярна, а потім – підпільна); **2) польсько-радянська війна 1939 року** (відома як “Визвольний похід в Західну Україну”); **3) радянсько-румунська війна 1940–1945 років** (спочатку неоголошена – радянське вторгнення в Бессарабію та Буковину у 1940 році, потім регулярна та підпільна – частина німецько-радянської війни); **4) німецько-радянська війна 1941–1945 років** (регулярна та підпільна, теж відома в радянській історіографії як “Велика Вітчизняна”); **5) німецько-українська війна 1941–1944 рр.** (підпільна); **6) радянсько-угорська війна 1941–1945 рр.** (регулярна та підпільна, частина німецько-радянської); **7) польсько-українська війна 1942–1947 років** (підпільна) та **8) радянсько-українська війна 1939–1954 років** (підпільна). Усі ці конфлікти мають безпосередній стосунок до Другої світової війни, оскільки були спровоковані нею, ставши її відгалуженнями та продовженням.

Також до українського виміру війни входить *участь українців у бойових діях поза Україною* (наприклад у радянсько-фінській “Зимовій війні” 1939–1940 років) *та у складі іноземних армій*. Безпосередньо перед початком Другої світової війни мала місце *угорсько-українська війна 1939 року* (регулярна та підпільна), що вибухнула внаслідок проголошення незалежності Карпатської України.

Друга світова війна для України розпочалася 1 вересня 1939 року із німецьким вторгненням в Польщу. 110-120 тис. українців у лавах Війська Польського розпочали світову боротьбу проти нацизму, 8 тис. з них загинуло протягом місяця війни. Також 1 вересня Люфтваффе бомбардувало Львів та інші західноукраїнські міста, що тоді перебували у складі Польщі. Між 12 та 22 вересня Львів пережив подвійну облогу: із заходу – нацистськими військами, зі сходу – радянськими. СРСР вступив в Другу світову війну 17 вересня 1939 року на боці нацистської Німеччини. Цього дня Червона армія перейшла тодішній радянсько-польський кордон - на допомогу німецькій - та окупувала Західну Україну та Західну Білорусь. Протягом двох років Москва була союзницею Берліна, що у 1940 році ледь не призвело до війни Великої Британії та Франції проти СРСР.

Нацистсько-комуністичний союз було зруйновано 22 червня 1941 року із німецьким вторгненням в СРСР. Протягом року з початку німецько-радянської війни Україна була окупована військами Третього Райху. Вигнання нацистів розпочалося восени 1943 року і завершилося наприкінці 1944-го Український напрям був головним на Східному фронті: тут діяло від 50 до 75% всіх дивізій Вермахту і половина всіх радянських сил. **Нацистський окупаційний режим в Україні був одним з найжорстокіших у Європі.** Безпосередньо своїми руками або із залученням “добровільних помічників” з числа місцевого населення нацисти знищили 1,5 млн український євреїв та 20 тис. ромів. Але якщо злочини проти людяності Третього Райху більш досліджені, то засудження злочинів комуністичного режиму ще триває. Найбільш відомі з них - Катинський розстріл, знищення політв'язнів у Західній Україні, підриг Дніпрогесу, використання в боях незброєних селян – “чорної піхоти”, депортації українців та інших народів.

Після перемоги над нацистською Німеччиною 8 травня 1945 року СРСР приєднався до війни проти Японії. Беззастережна капітуляція Японії 2 вересня 1945 року означала завершення Другої світової війни, але окремі військові конфлікти, породжені нею, точилися ще декілька років. Організований спротив радянській владі в Західній Україні тривав до 1954 року, а окремі сутички – до 1960-го.

Україна зробила значний внесок у перемогу над нацизмом та союзниками Німеччини. На боці Об'єднаних Націй воювали українці у складі армій Великої Британії та Канади (до 45 тис. осіб), Польщі (до 120 тис.), СРСР (понад 6 млн), США (до 80 тис.) і Франції (до 5 тис.), а також визвольного руху в самій Україні (100 тис. в УПА) – разом 7 млн осіб. Понад 2,5 млн українців були нагороджені радянськими та західними медалями та орденами, більше 2 тис. стали Героями Радянського Союзу, з них 32 – двічі, а найкращий ас союзної авіації Іван Кожедуб – тричі.

Для України Друга світова війна – національна трагедія, під час якої українці, позбавлені власної державності, змушені були воювати за чужі інтереси. За Україну воювали дві тоталітарні системи, які однаково не рахувалися з ціною людського життя.

Україна зазнала надзвичайних втрат внаслідок війни. Під час бойових дій та в полоні загинуло 3-4 млн військових, підпільників і цивільних, 4-5 млн цивільних загинуло через окупаційний терор та голод в тилу. До 5 млн жителів були евакуйовані або примусово вивезені до Росії та Німеччини, частина з яких не повернулася. Загалом безповоротні втрати України (українців та інших народів) становили 8-10 млн осіб.

Друга світова війна – свідчення прояву патріотизму, великих чеснот воїнів-українців, що боролися проти нацизму. За важких умов панування тоталітарної системи, ціною незчисленних утрат вони змогли захистити свій дім і свою Батьківщину. Жива пам'ять про такі події є застереженням для будь-якої країни, наочним аргументом на користь збереження незалежності, громадянського миру, єдності та злагоді у суспільстві. А також – запобіжним фактором від можливості повторення подібного сценарію.

Мета проведення заходів, присвячених Дню пам'яті та примирення і Дню перемоги над нацизмом, у ракурсі подій минувшини й сьогодення:

Пізнавальна:

- розкрити для широкого учнівського загалу сутність війни як складного суспільно-політичного процесу, протистояння між країнами, народами, людьми, завжди – як лиха, що дорого коштує кожному громадянину, руйнує економіку, культуру держав та долі звичайних людей;
- висвітлити “ціну” війни – реальні людські та матеріальні втрати України в результаті Другої світової війни;
- наголосити на злочинній природі війни через призму трагічних і героїчних доль жінок.

Практична:

- сформувані й розвинути інформаційні, хронологічні, творчі, мовленнєві, аксіологічні й інтерактивні вміння; навички самоорганізації, критичного мислення, толерантного ставлення до іншої думки.

Виховна:

- сприяти формуванню в учнів почуття патріотизму, усвідомлення подвигу борців проти нацизму часів Другої світової війни, а у світлі сьогоденних подій – виховання поваги до захисників територіальної цілісності нашої держави на Сході України.

Рекомендації щодо форми, місця, методів і прийомів проведення

У виборі календарної дати проведення заходів рекомендуємо кінець першої декади травня, що пов'язано з такими подіями: капітуляція націонал-соціалістичної Німеччини й офіційне святкування Дня Перемоги Антигітлерівської коаліції значною частиною країн світу – 8 та 9 травня 1945 року відповідно. Надані інформаційні матеріали можуть бути використані

також при вивченні теми “Україна в роки Другої світової війни 1939–1941 рр.” з історії України 11 класу.

Обираючи місце, форми, методи та прийоми проведення заходу, педагогам слід враховувати вікові особливості учнів; забезпечення класу (школи) технічними засобами навчання. Заходи, присвячені Дню пам’яті та примирення і Дню перемоги над нацизмом, можуть бути проведені на рівні навчального закладу, кількох паралельних класів та (або) на рівні класу.

Слід приділити особливу увагу оформленню приміщень, де проводитимуться заходи: використовувати державну символіку (Державний Герб України, Державний прапор України), стилізоване зображення квітки червоного маку. Звертаємо увагу на те, що згідно із Законом України “Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки” під час проведення заходів забороняється використання символіки комуністичного, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, крім випадків, передбачених частиною третьою статті 4 названого Закону. Не рекомендуємо використовувати зображення державних нагород або інших відзнак СРСР, у тому числі стилізованих, п’ятипроменевих зірок червоного кольору, “георгіївських” і “гвардійських” стрічок.

Рекомендовані форми проведення: урок-реквієм; вистава; спектакль; екскурсія; бінарний урок “Історія України” й “Українська література” із опрацюванням епізодів із роману Світлани Алексієвич “У війни не жіноче обличчя”; бінарний урок “Історія України” й “Українська мова” – написання диктанту з коментуванням тексту, підбраного відповідно до навчальної програми з “Української мови”, присвяченого темі жіночої долі на війні; виховна година-бесіда з жінками, які пережили події Другої світової війни; майстер-клас “Зроби мак пам’яті” (див. додаток 1); конкурс малюнків і творчих робіт “Чи може жінка бути воїном?” (див. додаток 2); урок-презентація; круглий стіл; семінар (для учнів старших класів); відео-урок з обговоренням (див. додаток 4); краєзнавчо-пошукова експедиція для учнів-дослідників.

Орієнтовна тематика заходів

Підкреслюючи, що у 2016 році заходи, присвячені Дню пам’яті та примирення, Дню перемоги над нацизмом, у загальноосвітніх навчальних закладах відбуватимуться під гаслом “1939-1945. Ніколи знову”, рекомендуємо під час підготовки матеріалу та вибору форми заходу приділити особливу увагу питанням: пам’ять про трагічні події і жертв Другої світової війни має стати застереженням від їх повторення в майбутньому; визначення людських (серед військових і мирного населення) і матеріальних втрат України в роки Другої світової війни; внесок українців у перемогу Антигітлерівської коаліції над нацизмом, причому розкривати її в життєвих історіях конкретних учасників, у тому числі жінок, без винятків і поділів на “правильних” і “неправильних” (вояків Червоної армії та УПА, етнічних українців у складі американської, британської, канадської, польської, французької армій); розкриття трагедії жіночої долі в роки війни. У зв’язку з цим пропонуємо орієнтовну тематику для заходів:

“Пам’ять про війну як застереження від її повторення”.

“Прагнення до свободи – вчора, патріотизм і нездоланність – сьогодні, гідна Україна – завтра”.

“Український патріотизм проти тоталітарних систем”.

“Кривава ціна миру в Європі 1945-го та сьогодні”.

“Жіночі історії війни: вони боролися за українську землю”.

“Мужність і відвага крізь покоління”.

“Порозуміння заради майбутнього України”.

“Жінки у Другій світовій. Життя і долі”.

“Чи може жінка бути воїном?”

“Місія жінки: від опіки родини до захисту Батьківщини”.

Твори українських письменників, які розкривають події та наслідки війни

У проведенні заходів, присвячених Дню пам'яті та примирення і Дню перемоги над нацизмом, можуть використовуватися художні твори або їх фрагменти для відтворення історичного тла, особливостей епохи, атмосфери війни, портретів її учасників. Використання яскраво забарвлених розповідей про події минулого, що мають приховані суб'єктивні смисли, в невимушеній формі підвищують емоційне сприйняття школярами матеріалу, підсилюють його виховний вплив, сприяють формуванню особистісно-ціннісного ставлення до події.

Для надання заходу “живого” ефекту пропонуємо, наприклад, використовувати уривки з літературних творів Світлани Алексієвич “У війни не жіноче обличчя”, Ольги Гнатюк “Відвага і страх”, Докії Гуменної “Хрещатий Яр (Київ 1941–1943): роман-хроніка“, Уласа Самчука “На білому коні. На коні вороному”, “П'ять по дванадцятій”, Олександра Довженка “Україна в огні”, “Мати”, Олеся Гончара “Катарсис”, Михайла Андрусика “Брати грому”, Віктора Астаф'єва “Прокляті та вбиті”, Дмитра Міщенка “Батальйон необмундированих”, щоденників Ірини Хорошунової (події нацистської окупації Києва), Марії Савчин “Тисяча доріг”.

МАКИ ПАМ'ЯТІ: довідка

Квітка маку в українській традиції

В українській міфології мак має дуже багато значень. Це символ сонця, безкінечності буття й життєвої скороминущості, пишної краси, волі, гордості, сну, отрути, оберегу від нечистої сили, а також хлопця-козака, крові, смерті. В останніх з перелічених значень квітка часто згадується в українських народних піснях та думах, особливо козацької доби: “Ой, з могили видно всі долини, – сизокрилий орел пролітає: стоїть військо славне Запорізьке – як мак процвітає...”. У відомій пісні “Ой, ти, Морозенку, славний козаче”, мак згадується поруч зі смертю козака: “...Обступили Морозенка турецькі війська. По тім боці запорожці покопали шанці; Ой, впіймали Морозенка у неділю вранці. Ой, недаром ранесенько той мак розпускався, – Ой, уже наш Морозенко в неволю попався...” Образ маку нерідко символізує козака, що героїчно загинув, боронячи Україну.

З народної творчості мак як знак війни та війська перейшов у художню літературу. В Івана Франка: “Гей, Січ іде, красен мак цвіте! Кому прикре наше діло, Нам воно святе”. Легенду про мак обробив і Михайло Стельмах у творі “У долині мак цвіте”: “...Ординці воїна скришили, на землю впало тіло біле і, наче зерно, проросло, а влітку маком зацвіло...” Одна із героїнь роману Олеся Гончара “Прапороносці” гине в долині червоних маків.

Мак – символ пам'яті у світі

Його появу пов'язують із віршами двох людей: канадського військового лікаря Джона МакКрея та представниці Християнської асоціації молодих жінок Мойни Майкл. Перший під враженням боїв у Бельгії у 1915 році написав твір “На полях Фландрії”, що починався словами: “На полях Фландрії розквітли маки Між хрестами ряд за рядом”. Друга – 1918 року написала вірша “Ми збережемо віру”, в якому обіцяла носити червоний мак у пам'ять про загиблих. Саме Мойні Майкл у листопаді того ж року причепила червоний шовковий мак на пальто. У 1920 році Національний Американський легіон прийняв маки як офіційний символ, а у 1921-у червоні маки стали емблемою Королівського Британського легіону. В Польщі червоні маки є символом перемоги 11–18 травня 1944 року Другого корпусу генерала Андерса в боях за гору Монте-Кассіно в Італії. Приспів до популярної військової пісні того часу починається словами “Червоні маки на Монте-Кассіно Замість роси пили польську кров”.

Мак як уособлення пам'яті в Україні

Червоний мак як символ пам'яті жертв війни вперше використано в Україні на заходах, приурочених до річниці завершення Другої світової війни у 2014 році. Дизайн розроблено за ініціативи Українського інституту національної пам'яті та Національної телекомпанії України. Автором символу є харківський дизайнер Сергій Мішакін. Графічне зображення є своєрідною алюзією: з одного боку воно уособлює квітку маку, з іншого – кривавий слід від кулі. Поруч із квіткою розміщено дати початку і закінчення Другої світової війни - 1939-1945 - та гасло “Ніколи знову”.

Ми пам'ятаємо, яким страшним лихом для українців була Друга світова війна. Пам'ятаємо, що агресора зупинили спільними зусиллями Об'єднані Нації. Пам'ятаємо: той, хто захищає свою землю, завжди перемагає. Ця пам'ять робить нас сильнішими. Вона – запорука того, що в майбутньому подібна трагедія не повториться.

Рекомендації щодо використання символу

Рекомендується виготовляти стилізовані червони маки з паперу, пластику або тканини та розмішувати на одязі на лівій стороні грудей, якомога ближче до серця. Використання маків великого розміру або зображень на великих площинах: біг-бордах, сіті-лайтах, стелах, дошках, інших носіях, як оздоблення класів, залів чи публічного простору залишається на розсуд організаторів за умови збереження гідної пошани до цього символу.

Корисні Інтернет-посилання щодо проведення майстер-класу “Зроби мак пам'яті”:

1. <http://mon.gov.ua/usi-novivni/novini/2015/04/30/majster-klas-iz-vigotovlennya-pam%E2%80%99yatnogo-znaku-%C2%ABmak-pam%E2%80%99yati%C2%BB/>
2. <https://www.facebook.com/uinp.gov.ua/posts/473094732845166>

Жіночі історії часів Другої світової війни

Бабінчук Марія (1924–1950/51, псевдо – Калина). Член Організації українських націоналістів, підпільниця.

З 1941 року Марія Бабінчук вступила до ОУН, організувала сітку юнацтва в рідному селі. Працювала у шпиталі м. Станіславова, допомагала медикаментами Українській народній самообороні. Перед поверненням більшовиків Марія пішла в підпілля. 28 серпня 1944 року брала участь у боях біля сіл Богрівки і Яблульки Богородчанського району. За шестирічний підпільний шлях вона виконала багато завдань; набула спеціальність радистки, добре володіла зброєю. У підпіллі вийшла заміж за надрайонного провідника ОУН Надвірнянщини Вацебу Григорія Васильовича. 28 серпня 1950-го у важких умовах у них народилася донечка, яку назвали Мотрею. Батьки змушені були віддати маля на виховання чужим людям. Дитину на четвертий день після народження батько відніс в село Яблуницю Косівського району. Виховала її Гафія Маланюк, яка не побоялася в ті жорстокі часи взяти повстанську дитину та зберегла листи-заповіти матері і батька.

“Кохана дитино! Прийшовши на четвертому тижні Твого життя, сидячи на стриху в сіні, при світлі крізь щілини, хочу залишити Тобі від мами кілька рядків дрібного рукопису. Кохана Мотренько, коли підростеш і добрі люди дотримають для Тебе цього листа, то прочитай його уважно і зрозумій мамині наболілі серце і душу. Мотренько! В яких тяжких умовах я Тебе носила... то описати годі. Коли ти виростеш і будеш читати історію нашої боротьби з найжорстокішим ворогом українського народу, ти не в одній статті знайдеш подібне. Тоді подумай, що і Твоя матуся разом з Тобою так ішла...”

Баташева Геня (1924–1999). Єврейка, що врятувалася під час розстрілів у Бабиному Яру, після війни працювала бухгалтером.

На час початку розстрілів у Бабиному Яру Гені Баташевій було 17 років. Усіх її рідних розстріляли, а вона, разом із іншою 14-річною єврейською дівчинкою Марією Пальті, переконала німців, що вони не єврейки. Дівчата місяць переховувалися у подружки Гені – Ольги Луцеевої. Згодом підпільники з групи Володимира Кудряшова переправили їх до лінії фронту. У тилу дівчата працювали на різних, часом складних, роботах. Після закінчення війни батько Гені Баташевої повернувся з фронту до Києва, згодом сюди ж приїхала й сама Геня. Вона стала одним із небагатьох свідків злочинів нацистів - розстрілів у Бабиному Яру, героїнею фільмів “Бабин Яр – уроки історії” (1981), “Шолом, мир вам!” (1990), “Дорога довжиною в півстоліття” (1991). У середині 1990-х Геня Яківна Баташева виїхала до Ізраїлю.

Вітер Олена (1904–1988, відома під іменем ігумені Йосифи). Настоятелька грекокатолицького монастиря, який відносився до ордену студитів, член Організації українських націоналістів.

Заарештована НКВД в 1941 році і засуджена до смертної кари. Була однією з небагатьох, що пережили масові розстріли в'язнів у тюрмі на Лонцького у Львові. В роки німецької окупації у львівському сиротинці, що знаходився під її опікою, ігуменя переховувала від нацистів єврейських дітей. Серед них були Лілі Польман, Натан Левін та ін. Ігуменя і монахині не лише доглядали за

дітьми, годували їх та одягали, а також навчали християнським молитвам і звичаям. 12 жовтня 1945 року сестра Йосифа арештована радянськими “органами”. У 1955 році вона змогла вийти на волю, їй заборонили селитися у Львові. До самої смерті Олена Вітер проживала у м. Скалат Львівської області. 11 лютого 1976-го Яд Вашем присвоїв Олені Вітер (першій серед українців) почесне звання “Праведник народів світу”.

Гулей Анастасія (1925). Бранка нацистських концтаборів Аушвіц та Берген-Бельзен, голова Української організації борців антифашистського опору, нині мешкає у Києві.

Перед війною Анастасія Гулей закінчила 9 класів. Під час окупації була примусово вивезена на роботу в Німеччину, двічі втікала, за що була у 1943 році відправлена до концтабору Аушвіц, потім – Берген-Бельзена. Нині, займається активною громадською діяльністю, написала кілька книжок про українських жертв нацизму.

Доліна Марія (1922–2010). Льотчиця, Герой Радянського Союзу.

Марія Доліна прикликана до Червоної армії у 1941 році. На її рахунок з 1941 по 1945-й – понад 200 бойових вильотів. За всю війну втратила лише одну бойову машину, а рейд, коли до цілі тягнула на одному моторі і скинула-таки на неї бомби, увійшов до історії як взірць ведення повітряного бою. Доліна брала участь у 15-ти повітряних боях, її екіпаж знищив 3 ворожих літаки. 15 разів вона водила на виконання бойового завдання дев'ятки, 35 разів – ланку, 22 рази була заступником ведучого групи, 10 разів – ведучою. Загалом налітала 1700 годин. Останній бойовий виліт - 8 травня 1945 року.

Завалій Євдокія (1924–2010). Єдина жінка – командир взводу морської піхоти в роки німецько-радянської війни 1941–1945 років, гвардії полковник.

Коли розпочалася німецько-радянська війна Євдокії було всього 17. 25 липня 1941 року розпочалися бої за її рідне місто Новий Буг. Під бомбардуванням дівчина перев'язувала поранених бійців і командирів. Коли ж 96-й кавалерійський полк, що захищав місто, став відступати, Євдокія вмовила командира, щоб забрав її з собою. Служила спочатку санітаркою. Під час переправи через Дніпро, в районі Хортиці, отримала поранення і була відправлена до Краснодару в шпиталь. Медики хотіли комісувати дівчину, але та відмовилася. Після лікування її направили в запасний полк, а згодом – сама попросилася на передову, служила в 6-й десантній бригаді. Після того, як Євдокія взяла в полон німецького офіцера, її направили у відділення розвідки, командиром якого згодом стала. В одному з боїв командир взводу, в якому служила Євдокія, був убитий і вона підняла бійців в атаку. В бою отримала поранення. На чолі взводу Євдокія Завалій брала участь у боях за Севастополь, Сапун-гору (за що була нагороджена орденом Вітчизняної війни I ступеня), Балаклаву, Керч та ін. Під час Будапештської наступальної операції Завалій зі своїм взводом, пробравшись завдяки кисневим подушкам через каналізацію, захопила бункер німецького командування. Серед полонених виявився німецький генерал. За цю операцію Євдокію нагородили орденом Червоного Прапора. Після закінчення війни дівчину хотіли направити на навчання у військове училище, але позначилися 4 поранення і 2 контузії, отримані в боях. У 1947 році Євдокія Завалій демобілізувалася, жила в Києві, працювала директором гастроному.

Клемм Євгенія (1898–1952/3). Викладач історії Одеського педінституту, жінка-військовополонена у концтаборі Равенсбрюк.

Під час оборони Севастополя потрапила в полон. Перебувала у Славутському, Рівненському таборих військовополонених. Цю групу жінок перевезли в Зоест, звідки хотіли направити на військові заводи Третього райху. Євгенія Клемм була ініціаторкою й організаторкою протесту. Підготувала листа німецькою мовою, в якому йшлося про порушення німцями Гаазької конвенції щодо військовополонених. За цей протест усіх жінок направили до концтабору Равенсбрюк. Після війни Євгенія Клемм повернулася в рідну Одесу, у 1952 (чи 1953) році повісилася, не витримавши переслідувань радянського режиму.

Лисенко Євдокія (1889–1963). Мати-героїня, що виростила 16 дітей.

У сім'ї Євдокії Данилівни і Макара Нестеровича Лисенків народилося 11 синів і 5 доньок. У 1933 році помер один із синів, у 1936-у – батько Макар Нестерович. Євдокія Данилівна залишилась одна з 15-ма дітьми. Ніхто із них не закінчив середньої школи чи вузу, бо жили дуже бідно і важко працювали. У роки війни мати провела на фронт усіх десятиох синів, і всі десятеро Макаровичів повернулися живими додому в с. Бровахи Корсунь-Шевченківського району Черкаської області. 1946 року Євдокії Лисенко було присвоєно почесне звання “Мати-героїня”, 1984-го – відкрито пам'ятник. Нині у Бровахах біля підніжжя пам'ятника матері-героїні Євдокії Лисенко на обласному рівні відзначається День матері.

Теліга Олена (1906–1942). Українська поетеса, публіцистка, член Організації українських націоналістів.

У міжвоєнний період перебувала на еміграції. Після початку німецько-радянської війни разом із Уласом Самчуком перейшла кордон та опинилася в Києві. Тут очолила редколегію літературного додатку до газети “Українське слово” під назвою “Літаври”, де друкувалися українські патріотичні публікації. На початку 1942 року гестапо арештувало Олену Телігу разом із її чоловіком Михайлом, 21 лютого цього ж року їх розстріляли у Бабиному Яру. З 1993-го у Києві є вулиця Олени Теліги неподалік Бабиного Яру, місця страти української поетеси.

Фоя Людмила (1923–1950, псевдо – Оксана, Марко Перелесник). Учасниця ОУН та УПА, співробітниця підпільної преси під псевдонімом “Марко Перелесник”, письменниця.

На початку 1942 року Людмила Фоя – студентка Київського медичного університету, приєдналася до підпілля ОУН. У цей час німці посилюють боротьбу з українським підпіллям. Їй довелося залишити навчання в медінституті, щоб продовжити діяльність в підпіллі – зв'язковою. Працює в пропагандистській референтурі, організовує в Києві збір медикаментів для вояків УПА. 24 січня 1944 року Людмилу заарештувало НКВД. Після кількох місяців допитів, енкаведисти вирішують використати молоду дівчину в боротьбі з українським визвольним рухом. Агент “Апрельская” мала завдання від імені “київського проводу” налагодити зв'язок із підпіллям ОУН на Волині. Спочатку, операція відбувалася успішно для чекістів – під їхнім контролем створюються озброєні боївки на Київщині, в Сумській та Дніпропетровській областях. Однак у травні 1945 року Людмила Фоя розпочинає власну війну.

Потрапивши до відділу УПА, відразу зізнається, що її завербовано НКВД. Служба безпеки ОУН вирішує завдати удар у відповідь. До Києва агент “Апрельская” повертається як подвійний агент, звітує про свою діяльність в підпіллі. Завдяки Людмилі Фої СБ ОУН вдається викрити та ліквідувати низку агентів НКВД. 6 серпня 1946 року її оголошено у всесоюзний розшук МГБ та МВС. Тим часом, Людмила під псевдонімом “Перелесник” працює у структурах пропаганди, зокрема як літературний редактор журналу “Молодий революціонер”, видає художні новели про визвольну боротьбу. 19 липня 1950 року чекісти, прочісуючи ліс у Межирічському районі на Рівненщині, виявили групу повстанців. Зав’язався бій, який для Людмили Фої став останнім.

Хорошунова Ірина (1913–1993). Художниця, журналістка, авторка щоденника про життя у Києві під час нацистської окупації.

Під час окупації Києва Ірина Хорошунова була господаркою конспіративної квартири міської підпільної антинацистської групи під керівництвом Миколи Матеюка. З жовтня 1941 року по вересень 1943-го працювала у Центральній бібліотеці, відкритій окупантами на базі бібліотеки АН УРСР на бульварі Шевченка, 14. Разом з іншими співробітниками намагалася врятувати книжкові фонди від остаточного пограбування та знищення. Із 25 червня 1941-го до квітня 1944 року Ірина Хорошунова вела щоденник, в якому фіксувала свідчення про життя киян в окупованому місті як очевидець, а часто й учасник подій.

Храплива Анна – канадійка українського походження, що добровільно вступила на службу до Канадського жіночого армійського корпусу. Служила у Великій Британії – з листопада 1942 року, та в Британській зоні окупації Німеччини. Отримала звання підхорунжого в жіночій армії. Нагороджена Медаллю Британської імперії. Була чи не першою з українок, що удостоєна цієї високої відзнаки. Активістка Союзу українських канадських вояків у Лондоні.

Шулежко Олександра (1903–1994). Вихователька, дружина православного священика, репресованого у 1937 році.

Під час німецької окупації в Черкасах організувала притулок для 70 безхатніх дітей. Із них 25 були євреями, яким пощастило вижити у роки “остаточного вирішення єврейського питання”. Приймала у притулок усіх, без внятку, записуючи їх українцями, греками, татарами залежно від зовнішності. Німецька поліція часто навідувалася до притулку. Завдяки доброму знанню німецької мови Олександрі Максимівні вдалося переконати місцевого гебітскомісара у тому, що підозри поліцаїв безпідставні. Врятувала вихованців від вивезення до Німеччини. Після повернення радянської влади була засуджена за співпрацю з окупантами. 11 червня 1996 року Олександрі Максимівні Шулежко присвоєно почесного звання “Праведник народів світу”.

Інтернет-публікації про жіночі історії

1. **Алексиевич С.** У войны не женское лицо [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.alexievich.info/booksRu.html>
2. **Війна з жіночим обличчям** [Електронний ресурс] // Режим доступу: <Http://www.zhinka-online.com.ua/ukrajinska-zhinka/zhinka-v-armiji/252-viina-z-zhinochym-oblychchiam.html>
3. **В'ятрович В.** Історія з грифом “Секретно”. Бочка для Мотрі, або Історія однієї зради [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://tsn.ua/analitika/istoriya-z-grifom-sekretno-bochka-dlya-motri-abo-istoriya-odniyeyi-zradi.html>
4. **В'ятрович В.** Історія з грифом “Секретно”. Перша леді підпілля [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://tsn.ua/analitika/istoriya-z-grifom-sekretno-persha-ledi-pidpillya-nataliya-shuhevich.html>
5. **В'ятрович В.** Людмила Фоя – агент “Апрельская”, повстанець “Перелесник” [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://tsn.ua/analitika/lyudmila-foya-agent-apryelskaya-rovstanec-perelesnik-chastina-1.html>
6. **Жінки-воїни** від Другої світової до сьогодні: “Тихі зорі на дорогах війни їм лише снилися” [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://na.mil.gov.ua/30679-tixi-zori-na-dorogah-vijni-%D1%97m-lishe-snilisya>
7. **Гавришко М.** Заборонене кохання: фактичні дружини учасників підпілля ОУН та УПА 1940-1950-х рр. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://uamoderna.com/md/havryshko-de-facto-marriages-ura>
8. **На війні як на війні** [Електронний ресурс] // Режим доступу: <Http://www.zhinka-online.com.ua/ukrajinska-zhinka/zhinka-v-armiji/140-na-viini-iak-na-viini.html>
9. **Кобченко К.** Нарівні з чоловіками у радянській армії воювали 800 тисяч жінок [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/27002618.html>
10. **Панченко О.** In memoriam. Ірина Козак- “Бистра”. Жінка-Легенда [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2015/11/22/148743/>
11. **Петренко О., Пастушенко Т.** Народження і смерть Анни Мюллер. Доли радянських жінок-військовополонених [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/en/zabuti-zertvy-viyny/1153-olena-petrenko-tania-pastushenko-narodzhennia-i-smert-anny-miuller-doli-radianskykh-zhinok-viiskovopolonenykh>
12. **Трохименко І.** Лісова муза [Електронний ресурс] // Український тиждень. - 21.10.2012.- Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/62087>
13. **Файзулін Я.** У пошуках “своїх” України [Електронний ресурс] // Український тиждень. - 25.07.2011. - Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/27082>

№	Назва картини	Рік випуску	Країна	Режисер, автор
Художні фільми, які відображають події Другої світової війни і жіночі історії				
1.	“А зори здесь тихие”	1972	СРСР	Станіслав Ростоцький
2.	“Батальоны просят огня”	1985	СРСР	Володимир Чеботарьов, Олександр Боголюбов
3.	“Безіменна. Одна жінка в Берліні”	2008	Німеччина, Польща	Макс Фербербьок
4.	“Бункер”	2004	Німеччина, Італія, Австрія	Олівер Хіршбігель
5.	“В бой идут одни “старики”	1973	СРСР	Леонід Биков
6.	“Велика втеча”	1963	США	Джон Стьорджес
7.	“Великий диктатор”	1940	США	Чарльз Чаплін
8.	“Вишневі ночі”	1994	Україна	Аркадій Мікульський
9.	“Владика Андрей”	2008	Україна	Олесь Янчук
10.	“Врятувати рядового Райана” *	1998	США	Стівен Спілберг
11.	“Далекий постріл”	2005	Україна	Валерій Шалига
12.	“До побачення, діти”	1987	Франція, Німеччина	Луї Маль
13.	“Життя прекрасне”	1997	Італія	Роберто Беніньї
14.	“Жінки-агенти”	2008	Франція	Жан Поль Саломе
15.	“Завтра была война”	1987	СРСР	Юрій Кара
16.	“Катинь” *	2007	Польща	Анджей Вайда
17.	“Книжкова злодійка”	2014	США, Німеччина	Брайан Персівал
18.	“Листи з Іводзіми”	2006	США	Клінт Іствуд
19.	“Міст надто далеко”	1977	США, Великобританія	Річард Аттенборо
20.	“Міст через річку Квай” *	1957	США	Девід Лінн
21.	“Молоді леви”	1958	США	Едвард Дмитрик
22.	“На войне как на войне”	1968	СРСР	Віктор Тригобович
23.	“Незламна”	2015	Україна, РФ	Сергій

				Мокрицький
24.	“Незламний”	2015	США	Анджеліна Джолі
25.	“Нескорений”	2000	Україна	Олесь Янчук
26.	“Операція “Валькірія”	2008	США, Німеччина	Браян Сінгер
27.	“Паттон”	1970	США	Франклін Джей Шеффнера
28.	“Піаніст” *	2002	Франція	Роман Поланскі
29.	“Перл Харбор”	2001	США	Майкл Бей
30.	“Послання”*	2009	Китай	Чень Ко-фу
31.	“Прапори наших батьків”	2006	США	Клінт Іствуд
32.	“Святі і солдати. Бортове кредо”	2003	США	Райан Літл
33.	“Список Шиндлера” *	1993	США	Стівен Спілберг
34.	“Сталінград” *	1992	Німеччина	Йозеф Вільсмайер
35.	“ТойХтоПройшовКрізьВо гонь”	2012	Україна, ПЦ“Інсайтмедіа”	Михайло Ілленко
36.	“Хлопчик у смугастій піжамі”	2008	Великобританія, США	Марк Херман
37.	“Хоробре серце Ірени Сендлер”	2009	США	Джон Харрісон
38.	“Чорна книга”	2006	Нідерланди, Бельгія, Великобританія	Пол Верховен
Документальні фільми про події Другої світової війни				
1.	“1377 спалених заживо”	2009	Україна, т/к “ІНТЕР”	Іван Кравчишин
2.	“1941. Заборонена правда”	2013	Україна, студія “Телекон”	Ігор Кобрин
3.	“Апокаліпсис: Друга світова війна”	2009	Франція, ЕСПАД	Ізабель Кларк
4.	“Битва за Київ”	2013	Україна, т/к “ІНТЕР”	Олексій Лябах
5.	“В августі 43-го”	2013	Україна, Robinzon.TV	Ігор Піддубний
6.	“Визволення”	2014	Україна, “07 Продакшн”	Олексій Лябах
7.	“Війна. Український рахунок”	2002	Україна, т/к “Студія 1+1”	Сергій Буковський
8.	“Війна без переможців”	2002	Україна, т/к “ІНТЕР”	Ігор Чижов

9.	“Війна та мир: окупація”	2007	Україна, ООО “Профі-ТВ”	Ярослав Геляс, Володимир Ніколаєць
10.	“Війна та мир: евакуація”	2009	Україна, “07 Продакшн”	Ярослав Геляс, Володимир Ніколаєць
11.	“Двобій на Дніпрі”	2013	Україна, т/к Перший Національний	Світлана Красножон
12.	“Друга світова війна в кольорі”	2009	Велика Британія, WorldMediaRightsWe stwingStudios	Джонатан Мартин
13.	“Золотий вересень. Хроніка Галичини 1939- 1941”	2010	Україна, “Invertpictures”	Тарас Химич
14.	“Місто, яке зрадили”	2008	Україна, т/к “ІНТЕР”	Андрій Цаплиєнко
15.	“Між Гітлером і Сталіним: Україна у Другій світовій війні”	2005	Україна, Канада, Українсько- канадський ДДЦ	Святослав Новицький
16.	“Несчастливая “Звезда”. Третья битва за Харьков. Хроники”	2013	Україна, Robinzon.TV	Ігор Піддубний
17.	“НКВД и Гестапо. Братья по крови” *	2009	Білорусь, Польща, т/к БелСат	Володимир Самойлов
18.	“ОУН–УПА: війна на два фронти” *	2006	Україна, т/к НТН	Андрій Санченко
19.	“Радянська історія” *	2008	Латвія	Едвін Шноре
20.	“Рівень секретності “18”	2011	Україна, т/к “Студія 1+1”	Володимир Рибась
21.	“Солдати Імперій. Різні адреси війни”	2014	Україна, т/к Перший Національний	Сніжана Потапчук
22.	“УПА. Тактика боротьби” *	2007	Україна, т/к Перший Національний	Сергій Братішко
23.	“Харьков 1941-43 гг. Жизнь, как она есть”	2014	Україна, Robinzon.TV	Ігор Піддубний
24.	“Хроніка Української Повстанської Армії 1942– 1945”	2014	Україна, ГО Українська Галицька Асамблея	Тарас Химич
25.	“Ціна перемоги”	2007	Україна, т/к “ТОНІС”	Сергій Братішко,

				Віталій Загоруйко
26.	“Чесно жити і чесно померти. Ігуменя Йосифа Вітер”	2014	Національна телекомпанія України	Олександр Рябокрис, Максим Погребняк
27.	“Чернігівський рубіж. 1941-1943”	2013	Україна, т/к “Дитинець”	Ігор Левенок
28.	“Чорна піхота” *	2010	Україна, т/к “ІНТЕР”	Іван Кравчишин